

Новий погляд на проблему

А. А. Горський (Москва)

Ще раз про роль норманнів у формуванні Київської Русі

Питання про роль, яку відіграли скандинави-норманни (які називалися на Русі варягами) у складанні в IX—X ст. першої держави на східнослов'янських землях — Київської Русі, є предметом давньої дискусії, що часто виходила за суто наукові рамки. При цьому обговорювалися в основному питання, пов'язані з інтерпретацією конкретних історичних подій: чи була скандинавською за походженням княжа династія, що правила на Русі; чи мало місце «покликання» варягів на княжіння; чи піддавалися східні слов'яни завоюванню з боку норманнів; чи була скандинавська колонізація на східнослов'янських землях; які кількість та питома вага скандинавських археологічних матеріалів на Русі¹. Останнім часом намітився новий підхід до проблеми: вона почала розглядатися у площині двобічних русько-скандинавських зв'язків ранньосередньовічного періоду². В даній публікації робиться спроба порушити питання про роль норманнів у Київській Русі в порівняльно-історичному плані: 1) чи була яка-небудь специфіка в історичних процесах, що відбувалися на східнослов'янських землях, у порівнянні з іншими слов'янськими країнами, яку можна пов'язати з діяльністю норманнів? 2) чи спричинила участь варягів у становленні Київської Русі зміну темпів державотворення на східнослов'янських землях (знову-таки у порівнянні з іншими регіонами розселення слов'янства)?

У сфері соціально-економічних відносин віднайти специфічні явища, принесені скандинавами, не вдається через типологічну спорідненість шляхів генезису феодальних відносин у слов'ян і скандинавів і синхронність цього процесу в цих країнах. Для ранньосередньовічної Русі характерним є підкорення безпосередніх виробників державною владою в особі князів та їх дружин. Основною формою залежності були державні податки, насамперед поземельна — дань. Становлення системи державної експлуатації відноситься до IX—X ст. Індивідуальна (вотчинна) велика земельна власність виникає пізніше (з XI ст.) і відіграє другорядну роль³. У західнослов'янських країнах (Великій Моравії, Чехії, Польщі) у ранньому середньовіччі простежується такий само тип соціально-економічних відносин⁴. Панування державно-феодальних форм при пізньому (з XI ст.) розвитку індивідуальної великої земельної власності є характерним і для ранньосередньовічної Скандинавії⁵.

Формування територіально-політичної структури Давньоруської держави відбувалося шляхом підкорення київським князям протягом IX—X ст. східнослов'янських переддержавних спільностей — союзів племінних князівств⁶. На основі їх території створювалися «волості», якими керували вже представники київської княжої династії Рюриковичів⁷. Аналогічним чином формувалися території таких слов'янських

держав, як Велика Моравія (в основі — союз мораван, приєднувалися союзи племінних князівств віслян і полабських сербів, дрібніші утворення — племінні князівства в Чехії, Сілезії, Паннонії)⁸; Польща (в основі — союз гнезненських полян, приєдналися союзи племінних князівств віслян, лендзян, мазовшан, поморян, племінні князівства в Сілезії)⁹. Утворення скандинавських держав (Данії, Норвегії, Швеції) відбувалося також шляхом приведення під єдину владу (протягом IX—X ст.) кількох державних спільностей. І. П. Шаскольський звернув увагу на наявність у східних слов'ян спочатку двох центрів державотворення — південного (із столицею в Києві) і північного (земля ільменських словенів), що, на його думку, аналогічно ситуації у скандинавських державах, де простежуються подібні пари: у Швеції об'єднання з центрами в Упланді та Гьоталанді, Норвегії — у Вестфальді й в районі майбутнього Трондхейма, в Данії — на Ютландському півострові і землі Зеландія¹¹. Проте ця паралель не може бути визнана лише русько-слов'янською. Аналогічні явища спостерігалися і в ряді слов'янських країн: змагалися між собою як центри державотворення князівства Борни і Людвіги в Хорватії (початок IX ст.)¹², Мойміра і Прибіни в Моравії (перша третина IX ст.)¹³, чехів та лучан в Чехії (друга половина IX ст.)¹⁴, віслянсько-лендзянського об'єднання і гнезненських полян у Польщі (друга половина IX — середина X ст.)¹⁵. Отже, складання територіально-політичної структури в слов'янських і скандинавських державах було схожим (на Русі і в Скандинавії цей процес до того ж відбувався синхронно) і особливих русько-скандинавських паралелей, які можна було б пов'язати з норманським впливом на східнослов'янських землях, не простежується.

В процесі становлення міст — центрів політичної влади в скандинавських країнах часом серйозних зрушень були кінець X — перша половина XI ст., коли багато центрів попередньої епохи змінювалися на поселення, засновані королівською владою, чи зазнали істотних топографічних змін (переміщення центру поселення)¹⁶. Питання про те, як стояла ця справа на Русі, дискутується давно. На думку однієї групи дослідників, тут спостерігається континуїтет між старими «племінними» центрами і центрами політичної влади Київської держави¹⁷. Інші вважають, що при формуванні держави відбувалася зміна політичних центрів¹⁸. Сучасний стан археологічних даних з цієї проблеми дає можливість зробити висновок про справедливості другої точки зору. В кінці X — на початку XI ст., в період остаточної ліквідації самостійності східнослов'янських союзів племінних князівств і утворення нової політичної структури з волостями як складовими частинами єдиної держави¹⁹, припинила існування значна кількість укріплених поселень²⁰. З 19 міст, що були центрами волостей-князів на східнослов'янській території в період існування єдиної Київської держави (кінець X — поч. XII ст.), лише два — Київ (центр, з якого здійснювалося підкорення східнослов'янських союзів племінних князівств) і Чернігів — еволюціонували безпосередньо з центрів переддержавних спільностей. В усіх інших випадках мало місце створення нового центру після переходу території того чи іншого союзу племінних князівств під безпосередню владу київських князів. Очевидно, це було пов'язане із прагненням нейтралізувати сепаратизм місцевої знаті²¹. Аналогічний процес — заміна старих «племінних» центрів новими, що створювалися за ініціативою знаті держави, яка формувалася, відбувався під час утворення держав у Чехії й Польщі²². Таким чином, і в еволюції політичних центрів не знайдено норманського впливу, оскільки в скандинавських і слов'янських країнах вона була схожою, при цьому вирішальні зміни в Скандинавії та на Русі мали місце в один і той же період часу.

В процесі формування панівного класу в Скандинавії провідна роль належала дружинному елементу²³. Княжі дружини були осно-

вою панівного класу і в слов'янських країнах²⁴. Існування постійних дружин у слов'ян за візантійськими джерелами простежується вже з VI—VII ст.²⁵ (задовго до виходу на історичну арену скандинавських вікінгів). У період складання держав (IX—X ст.) вони відіграють провідну роль практично в усіх слов'янських народів²⁶. Таким чином, давня думка про привнесення інституту дружини норманнами не підтверджується. Інша справа — питання про питому вагу вихідців із Скандинавії в дружинах давньоруських князів.

Контингенти скандинавських вікінгів з'являлися на східнослов'янських землях з другої половини IX ст. (дружини Аскольда і Діра, Рюріка та Олега) до середини XI ст. (дружини Інгвара, конунга Харальда Сигурдссона). В період до середини X ст. вони після походів на Візантію (860, 907, 944 рр.), очевидно, направлялися київськими князями (в порядку виконання русько-візантійських договорів) на прикаспійські землі, вцілілі в цих далеких походах поверталися із здобиччю на батьківщину²⁷. З кінця X ст. варяги після цих походів часто уходили до Візантії, де служили імператорам²⁸. Тому можна вважати, що лише невеликий відсоток від первісного складу дружин вікінгів, що приходили на Русь, осідав там. Проте одна з таких дружин — Рюріка, пізніше очолена Олегом (яка прийшла у Східну Європу, за літописом, в 860-ті роки²⁹), не здійснивала дальних походів у Візантію і на Схід і, очевидно, осла майже повністю (чому мало сприяти вокняжіння її проводиря в Києві — столиці Русі). Дружини вікінгів були чисельнішими за королівські дружини Скандинавії³⁰, а, отже, і їх слов'янських аналогів — княжих дружин; тому результатом такого осідання була висока питома вага дружинників скандинавського походження на службі в київського князя в кінці IX — першій половині X ст. Головним чином цим можна пояснити переважання скандинавських імен серед руських послів, що називаються в текстах договорів Олега та Ігоря з Візантією 911 і 944 рр. (відповідно, 80 і 68 %) ³¹. Це вже були варяги у другому — четвертому поколіннях³². У нарративних відомостях про давньоруську знать середини — кінця X ст. також зустрічаються (поряд із слов'янськими — Притич, Малк, Добриня, Блуд) скандинавські імена (Свенельд, Асмуд) ³³.

Про політичну роль варягів у давньоруських дружинах свідчать і археологічні дані. Однак визначити за ними питому вагу норманнів у пануючій верстві Київської Русі досить важко. Скандинавські елементи зустрічаються переважно у похованнях кінця IX—X ст., що містять багатий інвентар, у тому числі зброю (так звані «дружинні поховання») ³⁴. Однак такі особливості поховального обряду, як багатство інвентаря і наявність зброї, здавна були характерними для германців (в тому числі скандинавів) і кочових народів, але зовсім не властиві слов'янам³⁵. Слов'янські поховання VI—VIII ст. у Східній та Центральній Європі практично безінвентарні (в них зустрічається лише кераміка) ³⁶, хоча з писемних джерел відомо, що в той час у слов'ян були князі та знать (в тому числі дружинники). Існують багаті дружинні поховання VIII—IX ст. в Моравії та Хорватії³⁷, у слов'янських державах, що виникли поблизу території, де у другій половині VI—VIII ст. розташовувався Аварський каганат — об'єднання, створене кочовиками-аварами. Водночас у Польщі, що займала «серединне» положення в області ранньосередньовічного розселення слов'янства і не зазнавала історичного впливу ні з боку германців, ні з боку кочовиків, багатих поховань із зброєю практично не знайдено (хоча з писемних джерел відомо, що дружинна верства існувала і — в крайньому разі в X ст. — панувала у суспільстві) ³⁸; єдиний могильник з багатими похованнями дружинників розкопано в Лютомерську (поблизу Лодзі), проте заховані там (у першій половині XI ст.) воїни були вихідцями з Русі, до того ж варязького походження³⁹. Очевидно, появу багатих поховань дружинників у слов'янських землях слід пов'язувати

з іноземним впливом, при цьому на Русі — із звичаями норманнів і, можливо, почасти (на півдні) кочовиків. Через це дуже важко за кількістю дружинних поховань з норманськими рисами визначити питому вагу вихідців із Скандинавії в давньоруській правлячій верстві. Серед схоронених в «дружинних похованнях» мають бути, по-перше, скандинави, для яких перебування на Русі було лише тимчасовою службою; по-друге, норманни, що осіли на Русі; по-третє, нащадки останніх; по-четверте, дружинники місцевого походження, що перейняли вказані особливості обряду. Якщо співвідношення цих категорій ще можна (з дуже великим ступенем гіпотетичності) визначити, то зовсім неможливо встановити кількість слов'янських дружинників, які не перейняли звичай багатих поховань із зброєю (хоча, мабуть, він був привабливий для дружинників місцевого походження, оскільки підкреслював привілейоване становище дружинної верстви у суспільстві), оскільки їхні поховання не виділяються серед рядових.

У цілому можна зробити висновок, що норманни, відіграючи значну роль у конкретних подіях, пов'язаних з формуванням Давньоруської держави (скандинавське походження правлячої династії, включення до давньоруського пануючого класу значного скандинавського елемента) не привнесли специфіки в процеси, що визначали розвиток східнослов'янського суспільства. Це було зумовлено збігом принципової сутності цих процесів у Скандинавії і в слов'ян та їх синхронністю в обох регіонах⁴⁰. Щодо впливу норманнів на темпи державотворення на східнослов'янських землях, то останнім часом стає загальним місцем теза, що вони прискорили цей процес, будучи великою військовою силою, до того ж надплеменною, не пов'язаною з місцевими традиціями⁴¹. Це положення здається логічним (хоча уявлення про східнослов'янське суспільство IX—X ст. як племінне, є помилковим⁴²), але так само логічно можна обгрунтувати й протилежну точку зору. Скажімо, припустити, що норманни внесли до політики київських князів орієнтацію на далекі походи (на Візантію та Схід), на захват військової здобичі, через що консервувався розвиток внутрішніх процесів. Так, протягом тривалого часу зберігалася внутрішня «автономія» ряду східнослов'янських союзів племінних князівств, які ще в IX ст. стали данниками київських князів (дреговичі, радимичі, кривичі) — вона була ліквідована лише в кінці X ст., тобто в епоху, коли можна припустити ослаблення варязького впливу (після загибелі майже всього війська Святослава в дальніх походах і відправлення Володимиром найнятого ним варязького загону в Візантію). Можна вважати, що орієнтація на воєнну здобич не сприяла і ранньому розвитку великого приватного володіння на Русі і т. п. Спробуємо тому відійти від умоглядних побудов і подивитися на темпи розвитку Київської Русі у порівнянні з іншими слов'янськими державами.

Раніше, ніж на Русі, склалися держави у Великій Моравії та Хорватії (перша половина IX ст.)⁴³ — у слов'ян, які контактували з більш розвинутими суспільствами — франкським та візантійським⁴⁴. Полабські й поморські слов'яни (які мали тісні зв'язки із скандинавами)⁴⁵ відстали у своєму розвитку (лише в ободритів у X—XI ст. формується держава)⁴⁶. Найбільш синхронно з Руссю розвивалися Чехія й Польща. Тут складання держав відбувалося у межах IX—X ст.; до кінця X ст. закінчилося підкорення князями, відповідно, чехів і гнзненських полян сусідніх слов'янських переддержавних спільностей і остаточно виникла нова, державна територіально-політична структура⁴⁷.

Отже, порівняння хронології формування держав на Русі та в інших слов'янських народів не дає можливості з впевненістю вважати, що участь норманського елемента в утворенні держави на східнослов'янських землях прискорила або уповільнила цей процес.

У цілому розгляд питання про роль норманнів на Русі крізь приз-

му зіставлення особливостей і темпів державотворення у східних слов'ян та в інших слов'янських землях приводить до висновку, що вихідці із Скандинавії, незважаючи на їх значну роль у «зовнішніх» проявах цього процесу, не мали помітного впливу на його принципові характерні риси і темпи розвитку.

¹ Історіографію див.: Шаскольський І. П. *Норманская теория в современной буржуазной науке.*—М.; Л., 1965; Шаскольський І. П. *Норманская проблема в советской историографии* // *Советская историография Киевской Руси.*—1978; Шаскольський І. П. *Антинорманизм и его судьбы* // *Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии.*—Л., 1983; Ловмянський Х. *Русь и нормань.*—М., 1985; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Послесловие* // *Ловмянський Х. Русь и нормань; Толочко П. П. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси* // *Славяне и Русь (в зарубежной историографии).*—Киев, 1990.

² Мельникова Е. А., Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. *Древнерусские влияния в культуре Скандинавии раннего средневековья* // *История СССР, 1984, № 3; Лебедев Г. С. «Эпоха викингов» в Северной Европе.*—Л., 1985.—С. 185—265; Кирпичников А. Н., Дубов И. В., Лебедев Г. С. *Русь и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени)* // *Славяне и скандинавы.*—М., 1986.

³ Про соціально-економічні відносини на Русі під час раннього середньовіччя див.: Черепнин Л. В. *Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX—XV вв.* // *Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма.*—М., 1972; Свердлов М. Б. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси.*—Л., 1983; Горский А. А. *Древнерусская дружина.*—М., 1989.

⁴ Див.: Тржестик Д. *Средневропейская модель государства периода раннего средневековья* // *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей.*—М., 1987; Флоря Б. Н. *Государственная собственность и централизованная эксплуатация в западнославянских странах в эпоху раннего феодализма* // *Общее и особенное в развитии феодализма в России и Молдавии: Проблемы феодальной государственной собственности и государственной эксплуатации (ранний и развитый феодализм).*—М., 1988.

⁵ Див.: Гуревич А. Я. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии.*—М., 1967; Гуревич А. Я. *Формирование крестьянства в Скандинавских странах (IX—XIII вв.)* // *История крестьянства в Европе: Эпоха феодализма.*—М., 1985.—Т. 1; Ковалевский С. Д. *Образование классового общества и государства в Швеции.*—М., 1977; Сванидзе А. А. *К вопросу об этапах возникновения Шведского государства* // *Взаимосвязь социальных отношений и идеологии в средневековой Европе.*—М., 1985; Лебедев Г. С. *Указ. соч.*—С. 65—99.

⁶ Див.: Насонов А. Н. *«Русская земля» и образование территории Древнерусского государства.*—М., 1951; Горский А. А. *Древнерусская дружина.*—С. 29—35.

⁷ Див.: Горский А. А. *Русь в конце X—начале XII в.: территориально-политическая структура («земли» и «волости»)* // *Отечественная история.*—1992.—№ 4.

⁸ Див.: Раткош П. *Великая Моравия—территория и общество* // *Великая Моравия, ее историческое и культурное значение.*—М., 1985. С. 81—89.

⁹ *Łowmiański H. Początki Polski.*—Warszawa, 1970.—Т. 4.—S. 445—493; Warszawa, 1973.—Т. 5.—S. 310—504.

¹⁰ Див.: Сванидзе А. А. *Указ. соч.*—С. 40—43, 52—53; Лебедев Г. С. *Указ. соч.*—С. 65—67, 96—98.

¹¹ Шаскольський І. П. *Возникновение государства на Руси и в Скандинавии (черты сходства)* // *Древнейшие государства на территории СССР, 1985 год.*—М., 1986.—С. 98—99.

¹² Див.: Акимова О. А. *Формирование хорватской раннефеодальной государственности* // *Раннефеодальные государства на Балканах: VI—XII вв.*—М., 1985.—С. 223—225.

¹³ Див.: Раткош П. *Указ. соч.*—С. 81—82.

¹⁴ Див.: Флоря Б. Н. *Формирование чешской раннефеодальной государственности и судьбы самосознания славянских племен Чешской долины* // *Формирование раннефеодальных славянских народностей.*—М., 1981.—С. 100—105.

¹⁵ Див.: Исаевич Я. Д. *Древнепольская народность и ее этническое самосознание* // *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.*—М., 1982.—С. 147—153.

¹⁶ Лебедев Г. С. *Указ. соч.*—С. 118; Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. *Формирование сети раннегородских центров и становление государства: Древняя Русь и Скандинавия* // *История СССР.*—1896.—№ 5.—С. 76—77.

¹⁷ Хлебников Н. П. *Общество и государство в домонгольский период русской истории.*—СПб., 1871.—С. 17—21, Самоквасов Д. Я. *Древние города России.*—СПб., 1873.—С. 54, 126, 128, 143, 145, 153, 164; Барсов Н. П. *Очерки русской исторической географии. География Начальной (Нестеровой летописи).*—Варшава, 1885.—

- С. 84—85; Ключевский В. О. Соч.—М., 1987.—Т. 1.—С. 200—201; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права.—Киев, 1907.—Вып. 1.—С. 11, 21—22; Грушевський М. С. Історія України—Руси.—Київ, 1913.—Т. 1.—С. 361—364; Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси.—М.; Л., 1939.—С. 20—24; Насонов А. Н. Указ. соч.—С. 8—9, 25, 50, 71—72; Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв.—М., 1982.—С. 474; Карлов В. В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху Средневековья: к постановке вопроса // Русский город: историко-методологический сборник.—М., 1976.—С. 37, 40; Петрухин В. Я., Пушкина Т. А. К пред- истории древнерусского города // История СССР.—1979.—№ 4; Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории.—Л., 1980.—С. 229—232; Седов В. В. Начало городов на Руси // Труды V Международного конгресса славянской археологии.—М., 1987.—Т. 1.—Вып. 1.—С. 18—24.
- ¹⁸ Середонин В. М. Историческая география.—Пг., 1916.—С. 155—156; Мавродин В. В. Образование Древнерусского государства.—Л., 1945.—С. 144—145; Дубов И. В. К проблеме «переноса» городов в Древней Руси // Генезис и развитие феодализма в России: Проблемы историографии.—Л., 1983; Котляр Н. Ф. Города и генезис феодализма на Руси // Вопросы истории.—1986.—№ 12.—С. 83—84; Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI—IX вв. н. э.—М., 1990.—С. 29—31, 40—44, 121—123. П. П. Толочко вважає, що княжі феодальні міста змінювали, як правило, старі племенні центри, але при цьому найдавніші східнослов'янські міста, що стали столицями феодальних князівств, формувалися на основі племінних «градів» (Толочко П. П. Древнерусский феодальный город.—Киев.—1989.—С. 20—34, 47, 53, 55, 60—70).
- ¹⁹ Див.: Горский А. А. О переходном периоде от доклассового общества к феодальному у восточных славян // Советская археология.—1988.—№ 2.—С. 124—127.
- ²⁰ Древняя Русь: Город, замок, село.—М., 1985.—С. 38—42.
- ²¹ Горский А. А. О переходном периоде...—С. 127—128; Горский А. А. От «племенных» центров к центрам феодальных княжеств // Взаимосвязи города и деревни в их историческом развитии: XXII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений.—М., 1989.
- ²² Див.: Stěránek M. Opevněná sídliště 8—12 století ve střední Evropě.—Praha, 1965; Флоря Б. Н. Формирование...—С. 108—111, 117—119; Королюк В. Д., Литаврин Г. Г. Заключение // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья.—М., 1982.—С. 260—261.
- ²³ Лебедев Г. С. Указ. соч. С. 68—99; Мельникова Е. А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (постановка проблемы) // Образование Древнерусского государства: Спорные проблемы.—М., 1992.
- ²⁴ Горский А. А. Древнерусская дружина; Флоря Б. Н. Государственная собственность...
- ²⁵ Иванова О. В. К вопросу о существовании у славян «дружины» в конце VI—VII вв. (по данным «Чудес св. Димитрия») // Этногенез, ранняя этническая история и культура славян.—М., 1985; Горский А. А. Древнерусская дружина.—С. 25—27, 34—35; Свод древнейших письменных известий о славянах.—М., 1991.—Т. I (I—VI вв.).—С. 234—236, 240.
- ²⁶ Добірку свідчень про дружину у різних слов'янських народів див.: Lowmiński H. Op. cit.—Т. 4.—S. 164—192.
- ²⁷ Лебедев Г. С. Указ. соч.,—С. 249—258.
- ²⁸ Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе в XI—XII веках // Журнал Министерства народного просвещения. 1874—1875.—С. 171—178.
- ²⁹ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ).—М., 1962.—Т. 1.—Стб. 19—24.
- ³⁰ Лебедев Г. С. Указ. соч.—С. 14—22, 58—65, 68—71.
- ³¹ Валеев Г. К. Антропонимия «Повести временных лет». Канд. дисс.—М., 1981.—С. 140—150.
- ³² Частина послів могла походити також з найманних варязьких дружин, яких Олег та Ігор залучали до походів на Візантію (ПСРЛ.—Т. 1.—Стб. 29, 45).
- ³³ Валеев Г. К. Указ. соч.—С. 244, 259, 264, 275, 276.
- ³⁴ Про поховання дружинної знаті див.: Каргер М. К. Древний Киев.—М., 1958.—Т. 1.—С. 166—198; Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв.—М., 1982.—С. 248—256.
- ³⁵ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.—М., 1979.—С. 58—59, 63—64; Степи Евразии в эпоху средневековья.—М., 1981.—С. 12—22, 69—75; 214—218; Лебедев Г. С. Указ. соч.—С. 33—35, 38—44.
- ³⁶ Седов В. В. Происхождение...—С. 108, 116, 121, 126; Седов В. В. Восточные славяне.—С. 18—26.
- ³⁷ Див.: Vinski Z. Zu den Waffenfunden in Bereich des Altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000 // Międzynarodowy Kongres archeologii slowianskiej, 1965.—Wrocław etc., 1970.—Т. 3.—S. 147—152; Белошевић Ј. Materialna kultura Hrvata od VII до IX stolejca.—Zagreb, 1980.—С. 98—104, 137—138; Фуртка и А. Войско и вооружение в великоморавский период // Великая Моравия, ее историческое и культурное

значение.— М., 1985.— С. 148—151; Chropovsky B. Das Grossmährische Reich // Welt der Slawen. Geschichte. Gesellschaft. Kultur.— Leipzig etc., 1986.— S. 168—179.

³⁸ Надольский А. Археологические источники о начальных этапах польской государственности // Становление раннефеодальных славянских государств.— Киев. 1972.— С. 236—237, 242.

³⁹ Nadołski A., Abramowicz A., Poklewski T. Smentarzysko z XI w.w. Lutomiersku.— Łódź, 1959; Яжджевский К. Элементы древнерусской культуры в Центральной Польше // Древняя Русь и славяне.— М., 1978.

⁴⁰ Про синхронність процесів державотворення на Русі і у скандинавських країнах пор.: Шакольський І. П. Возникновение государства...

⁴¹ Див., напр.: Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Послесловие // Ловмянский Х. Русь и норманны.— С. 238—239; Думин С. В., Турилов А. А. «Откуда есть пошла Русская земля» // История отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX—начала XX в.— М., 1991.— С. 27—28; Леонов С. В. Россия и Запад: вместо заключения // История Отечества: краткий очерк.— М., 1932.— Вып. 2.— С. 56. Теза про «створення» Давньоруської держави норманнами нині у дослідницьких працях практично не зустрічається (див.: Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Послесловие...; Нюлен Э. Эпоха викингов и раннее средневековье в Швеции // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 168).

⁴² Спільності, що склалися після слов'янського Розселення в VI—VIII ст. по Центральній, Східній та Південно-Східній Європі, були вже не племенами, а утвореннями територіально-політичного характеру (Королюк В. Д., Литаврин Г. Г. Указ. соч.— С. 253; Горский А. А. О переходном периоде...— С. 120—123).

⁴³ Див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 4.— С. 299—358; Акимова О. А. Указ. соч.— С. 221—228.

⁴⁴ Особливий випадок — формування Болгарської держави, що відбувалося в рамках політичного союзу слов'янської та іноетнічної переддержавних спільностей.

⁴⁵ Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы.— М., 1986.— С. 38—39, 42, 46; Херрман Й. Ободриты, лютичи, руяне // Там же.— С. 346—355.

⁴⁶ Див.: Łowmiański H. Op. cit.— Т. 5.— С. 280—290, 296—303.

⁴⁷ Там же.— Т. 4.— С. 394—444; Třeštík D. Počátky Přemysloviů.— Praha, 1981; Флорья Б. Н. Формирование...

* * *

В. М. Литвин (Київ), А. Г. Слюсаренко (Київ)

На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків

Шість років, що увійшли в наше буття як перебудова, не лише докорінно змінили хід вітчизняної історії, а й вплинули на розвиток всесвітньо-історичного процесу. Події кінця серпня 1991 р. підвели ризик під епохою, що замислювалася її творцями як переустрій суспільства на засадах соціалізму. Перебудова поступилася місцем національному самовизначенню республік, остаточному розпаду СРСР, радикальному зламу й заміні старих суспільних структур новими державними та політичними інститутами.

Гадаємо, сьогодні ні в кого не викликати заперечення очевидне: квітень 1985 року завдав могутнього удару, здавалося б, нездоланним догматизму і бюрократизму, відкрив шляхи стримуваній доти суспільно-політичній енергії народу і збудив до життя усі верстви населення, хоч їхні сподівання на той час не виходили в цілому за елементарні вимоги підтримки необхідного життєвого рівня. Відчуття наступних перемін було лише суб'єктивним відображенням потреби суспільства в оновленні старих політичних і господарських структур, які не могли не тільки забезпечити його розвиток на загальносвітовому рівні, а й відповідати елементарним вимогам народу.